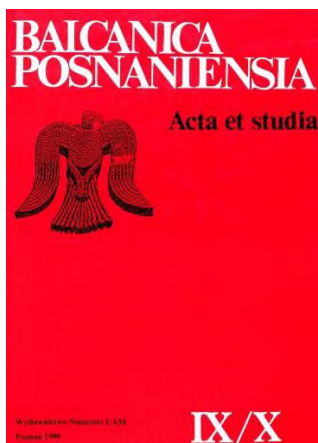

Czamańska Ilona, *Jakub Basilikos Heraklides – droga wyzwolenia Grecji*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1999, t. 9–10, s. 133–152.

<https://doi.org/10.14746/bp.1999.9-10.11>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54627>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

JAKUB BASILIKOS HERAKLIDES – DROGA WYZWOLENIA GRECJI?

ILONA CZAMAŃSKA

ABSTRACT. Czamańska Iłona, *Jakub Basilikos Heraklides – droga wyzwolenia Grecji?* (James Basilikos Heraklides – the Path to the Independence of Greece). *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, IX/X, Poznań 1999, Adam Mickiewicz University Press, pp. 133-151. ISBN 83-232-0867-0. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Iłona Czamańska, Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of History, Adam Mickiewicz University), ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Polska-Poland.

Jakub Basilikos Heraklides Marketios, despota Samos, margrabia Paros, książę palatyn Cesarstwa Rzymskiego i, w końcu, hospodar mołdawski – tak tytułował się uchodzący za jednego z najbardziej fantastycznych awanturników epoki renesansu, znany niemal w całej ówczesnej Europie obieżyświat, a także uczony-humanista, władający biegle kilkoma językami, ceniony matematyk, żołnierz i znawca sztuki wojennej. W świetle istniejących źródeł trudno rozstrzygnąć jednoznacznie kim był w istocie – synem despoty Samos Jana Heraklidesa, jak sam twierdził¹, czy zwyczajnym kreteńczykiem, jak donosili tajni agenci cesarza Ferdynanda I z Konstantynopola i jak twierdzili niezbyt mu przychylni biografowie i historycy². Pierwotnie

¹ Na podstawie relacji osobistej Heraklidesa niewątpliwie: F. Melanchton do króla duńskiego Chryściana III, 1 VII 1556 oraz tenże do Henryka von Bruchofen z tą samą datą — H. Petri, *Relațiunile lui Jacobus Basilicus Heraklides zis Despot-vodă cu capi reformatiunii alți în Germania, et în Polonia precum și propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei*, Academia Română. *Memoriile secțiunii istorice*, ser. III, t. VIII, 1927, s. 10-11; J. Sommer, *Vita Jacobi Despotae, Moldavorum Reguli*, Witteberge 1587, s. 6 i 80. Ten ostatni również na podstawie relacji Jakuba z Chios w istocie mało obiektywnej, gdyż sam Jakub z Chios również podszyl się pod nazwisko Paleologów — L. Szczucki, *Jakub z Chios*, w: tegoż, *W kręgu myślicieli heretyckich*, Warszawa 1974, s. 12.

² *Vita Jacobi Despotae alias Heraclidae Basilici dicti excerpta ex monumentis historiarum Illustris ac Magnifici Domini Francisci Forgach*, w: J. Sommer, *Vita Jacobi Despotae*, s. 1-2; A. Guagnin, *Opisanie Sarmacyej Europejskiej*, Warszawa 1758, s. 110-111; A. M. Gratiani, *De Ioanne Heraclide Principe libri tres et de Iacobo Didascalo Ioannis fratre liber unus*, Varsaviae 1759; toż w: E. Le grand,

używał nazwiska Marketios, co mogłoby wskazywać, że pochodził on ze zhellenizowanej genueńskiej rodziny wyspiarskiej Marchetti³. Niewątpliwie urodzony około 1520 r. w dzieciństwie musiał jednak przez dłuższy czas przebywać na weneckiej Krecie⁴, gdzie prawdopodobnie pobierał pierwsze nauki. Według Gratianiego w bliżej nieznanymi okolicznościach znalazł się w niewoli tureckiej w mieście Koron na Peloponezie, z której został odbity po zdobyciu tego miasta przez genueńską flotę Andrei Doria w 1532 r. Być może dlatego wkrótce znalazł się na genueńskiej wyspie Chios w szkole znanego później matematyka i medyka Hermodorosa Lestarchosa⁵.

Niewątpliwie, obok nauczania matematyki i medycyny, szkoła na Chios musiała wywrzeć znaczny wpływ na kształtowanie się u swoich uczniów postaw patriotyzmu ogólnogreckiego i niepodległości Grecji. Niemal wszyscy znani jej adepci zaangażowani byli później w sprawę wyzwolenia Grecji. W gronie uczniów Hermodorosa Lestarchosa znaleźli się między innymi: Jakub Diassorinos, figurujący w genealogii rodu Heraklidów jako kuzyn Jakuba Basilikosa, tytułujący się panem Dorydy⁶; Jakub rzekomy

Deux vies de Jacques Basilikos, seigneur de Samos, marquis Paros et prince de Moldavie, Paris 1889; G. F. Comendone, w: N. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Heraclide dit le Despote prince de Moldavie*, Bucarest 1900, s. 1-20; *Vita Despoti Principis Moldaviae*, w: *Diplomatarium Italicum*, III, Roma 1934, s. 1-41; toż, w: C. Marinescu, *À propos d'une biographie de Jacques Basilikos l'Heraclide, récemment découvert*, w: *Mélanges d'histoire générale*, II, Cluj 1938, s. 381-422; J. Leunclavius, *Annales sultanorum Ottomanidarum a Turcis sua lingua scripti — Supplementa annalium*, s. 104-105. Wśród późniejszych badaczy zdania na ten temat podzielone. Za kreteńskim pochodzeniem: J. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Bd. 4, Pesth 1840, s. 285-287; E. Legrand, *Deux vies de Jacques Basilikos; tenze, Bibliographie hellénique on description raisonnée et des ouvrages, publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, t. 1, Paris 1885, s. 300; B. Kudelka, *Jakób Heraklides wobec Polski i Austrii*, KH, XXVI, 1912, z. 1/2, s. 20; Z. Spicralski, *Awantury moldawskie*, Warszawa 1967, s. 119-121; A. Bereiu Drăghicescu, *O domnie umanistă în Moldova. Despot-vodă*, Iași 1980, s. 33-34; R. Zieliński, R. Żelewski, *Olbracht Łaski. Od Kieźmarku do Londynu*, Warszawa 1982, s. 23. Do tezy o prawdziwości pochodzenia Heraklidesa z wyspy Samos przychylały się głównie badacze rumuńscy: N. Iorga, *Istoria romnilor*, V, București 1998, s. 46; H. Petri, o. c., s. 2; E. Benz, *Wittenberg und Byzanz*, Marburg 1949, s. 34-58; A. Oțetea, *Wittenberg et la Moldavie*, w: *Renaissance und Humanismus in Mittel und Osteuropa*, Bd. 1, 1963, s. 305-307.

³ Przychylamy się tu do przypuszczenia wysuniętego przez N. Iorgę, *Istoria românilor*, V, s. 46.

⁴ O jego nauce na Krecie wspomina też Melanchton w liście polecającym do króla duńskiego 1 07 1556; E. Legrand, *Bibliographie hellénique*, s. 279.

⁵ J. Sommer, *Vita Jacobi Despotae*, s. 8.

⁶ Jedną z dwu głównych linii tego rodu mieli stanowić despoci serbsey, drugą — rzeczywisci lub tytularni władcy kilku wysep na Morzu Śródziemnym: Samos, Paros, Naxos, a także Rodos i wysp przyległych określonych starożytnym mianem Dorydy — *Arbor Illustrissimae Heraclidarum Familiae, quae et Diasorina, Basilica ac Despotica vocantur iustificata, comprobata monumentisque et insignibus adaucta ab invictissimo Carolo V Rom. Imp. et at Imperiali Consistorio Anno MDLV* — J. Sommer, o. c., s. 62-65. Daniel Berberigo w liście do doży weneckiego pisał: „Jacobus Despoto di Servia, il qual si era impatronito del stato di esso vayvoda, et esso era fuggito ad un castello vicino al Mar maior, ditto Moncastro, il qual domandava aiuto al Signor Turco per ritornar nel suo stado, et se diceva, che era sta mandato ordine a li sanzachi a li confini, che lo debbino aiutar”. - 8 10 1561, Stambut; E. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori*, vol. 1, București 1929, s. 201.

Paleolog, zwany też Jakubem z Chios, znany później pisarz reformacyjny; pisarz grecki Aleksander Neroulis z wyspy Zante oraz wywodzący się z serbsko-albańskiegopogranicza Dymitr — późniejszy pisarz w kancelarii kilku kolejnych hospodarów mołdawskich⁷. Większość z nich w pierwszej połowie lat czterdziestych znalazła się w Italii, podobnie jak sam mistrz, który w latach 1543-44 przebywał w Rzymie. Możliwe, że pojechał tam również Heraklides. O jego studiach w Rzymie, a następnie kilkuletniej służbie w armii cesarskiej wspomina Gratiani⁸, brak jednak wyraźnego potwierdzenia tych informacji przez inne źródła.

Kiedy zetknął się on po raz pierwszy z Karolem V i jaką pełnił u niego służbę nie jest sprawą do końca jasną. Jego związki z cesarzem były bardzo bliskie, o czym świadczył później jednoznacznie sam Ferdynand I⁹, i wydaje się mało prawdopodobne, by zostały zapoczątkowane dopiero w roku 1554. W swym dziele *De arte militari* Jakub Basilikos wykazał gruntowną znajomość hiszpańskich formacji wojskowych i zwyczajów wojennych, co świadczyłoby o jego dłuższym pobycie w Hiszpanii lub Niderlandach. Na służbie cesarza znajdował się również od 1545 roku jego kolega i rzekomy kuzyn – Jakub Diassorinos. Bardzo możliwe, że Heraklides podjął służbę u cesarza jeszcze w połowie lat czterdziestych.

Pierwsze wyraźne zachodnioeuropejskie ślady Basilikosa jawią się jednak dopiero w 1547 roku we Francji. Sam Jakub twierdził później, że udał się do Francji celem nakłonienia króla francuskiego do wojny z Turcją i wyzwolenia swej ojczyzny¹⁰. Wybór sojusznika wydaje się co najmniej dziwny, zważywszy na ustabilizowaną już wówczas proturecką politykę Francji. Działania te mogłyby natomiast nabrać sensu, gdyby stanowiły część szerszej zakrojonej akcji lub próbę pokojowego uregulowania stosunków francusko-habsburskich. W istocie Jakub niezbyt spieszył się na królewski dwór. Wybitny ówczesny botanik francuski, Charles de l'Ecluse, spotkał się z nim w Montpellier, gdzie studiował medycynę oraz uwikłał się w skandal obyczajowy i sprawę kryminalną, w wyniku których musiał opuścić miasto¹¹. Dopiero po tym incydencie udał się na dwór Henryka II, a właściwie zaciągnął się do jego armii.

W istocie jednak nic bliższego nie wiemy ani na temat działalności Heraklidesa we Francji, ani na temat rzeczywistej przyczyny opuszczenia szeregów francuskich. Czy istotnie była to ideologia reformacyjna głoszona przez bawiącego w 1552 r. we

⁷ Tamże; Ș. Papacostea, *Diaconul Sîrb și penetrația reformei în Moldova*, Romanoslavica. XV, 1967, s. 211-218.

⁸ A. M. Gratiani, o. c., s. 6-7.

⁹ Ferdynand I do Zygmunta Augusta, 13 09 1561, Wiedeń, Haus. Hof und Staats Archiv (dalej cyt. HHStA), Polen I, K. 11, 1561 (Juli- Dezemb.), k. 54-55; toż, Bibl. Oss. rkps 155 II, s. 374-375. Druk: I. Corfus, *Documente privitoare la istoria romnilor culese din arhivele polone, sec. al XVI-lea*, București 1979, s. 198-199.

¹⁰ Melancthon do króla duńskiego 1 07 1556, E. Legrand, *Bibliographie hellénique*, s. 279.

¹¹ J. A. de Thou, *Histoire universelle*, Haga 1740; T. G. Bulat, *Începerea asupra lui Iacob Heraklide Despotul*, Revista istorică, a. 2, 1916, nr 3-6; A. Berciu Drăghicescu, *O domnie umanistă în Moldova*, s. 34-35.

Francji Justusa Jonasa, jak przypuszczają niektórzy historycy?¹² A może szansa pozyskania nowych protektorów w Rzeszy Niemieckiej? Jaką rolę odgrywał Heraklides przebywając na dworze hr. Volrada Manswelda, a później hr. Güntera Schwarzenburga, czy przyjaźń Heraklidesa z przywódcami reformacji niemieckiej, Gasparem Peucerem i Filipem Melanchtonem, miała wyłącznie religijno-osobiste podłoże?¹³ Trudno nie zadawać sobie takich pytań, zważywszy dość szczególnie okres, w jakim despota przebywał w Rzeszy. Zastanawiać musi fakt, że jego proteſtancy protektorzy wzięli udział w kampanii flandryjskiej cesarza Karola V (sam Heraklides opisał przegraną wprawdzie przez wojska cesarskie bitwę pod Renty – 13 VIII 1554 r.)¹⁴, a wkrótce zawarto pokój religijny w Rzeszy i podjęto plany ogólnoeuropejskiej kampanii antytureckiej.

Jest też rzeczą zadziwiającą, że mimo proluterańskich sympatii Jakub Heraklides cieszył się szczególnymi łaskami Karola V. Nie tylko uzyskał z kancelarii cesarskiej potwierdzenie swego królewskiego pochodzenia i praw do tronu na Samos, ale otrzymał również tytuł kawalera i księcia palatyna oraz specjalne prawo honorowania w imieniu cesarza wybitnych poetów¹⁵. Czy potwierdzenie zupełnie nieprawdopodobnych paranteli genealogicznych Heraklidesa było rezultatem braku orientacji cesarza i niekompetencji jego urzędników, czy też efektem świadomego działania? Wszystko wskazuje raczej na to drugie. Charakter związków prawdziwego czy rzekomego potomka despoty Samos z Karolem V wymagałby jeszcze dokładniejszych badań, przede wszystkim w archiwach hiszpańskich, trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że jego działania pozostawały w związku z planami politycznymi cesarza.

Nie było też chyba dziełem przypadku, że właśnie wówczas Heraklides wystąpił z wyraźnym programem wywołania powstania na Bałkanach pod hasłem wyzwolenia ojczyzny. Jeszcze w 1555 roku spotkał się w Brukseli z Jakubem Diassorinem. Jednym z najważniejszych tematów prowadzonych z nim rozmów było wyzwolenie Grecji spod władzy tureckiej. Przedsięwzięcia tego spodziewano się dokonać opierając się na Cesarstwie z jednej strony i protestantach z drugiej¹⁶, co niewątpliwie mogło być jednym ze sposobów rozwiązania problemów w Rzeszy po pokoju augsburskim. Nawiązano również kontakt z Dymitrem Serbem, wówczas urzędnikiem

¹² H. Petri, o. c., s. 3.

¹³ Obszernie na ten temat H. Petri, o. c., passim.

¹⁴ *De Morini quod Terouanam vocant atque Hedini expugnatione, deque proelio apud Rentiacum et omnibus ad hunc usque diem vario eventu praelio apud Rentiacum, et omnibus ad hunc usque diem vario eventu inter Caesarianos et Gallos gestis, brevis et vera narratio*, Antverpiae 1555; *Brief et vray Récit de la prince de Terouani et Hedin Avec la Bataille faite 'a Renty 1553-1554 par Jacques Basilic Marchet Seigneur de Samos et Latin et en Français*, Anvers 1555.

¹⁵ *Privilegium Caroli Imperatoris Despotae collatum*, Bruksela, 22 10 1555, E. Veress, *Documente*, s. 151-158.

¹⁶ Jakub Basilicos i Jakub Diassorinos do Filipa Melanchtona, Bruksela prawd. marzec 1555; E. Le-grand, *Bibliographie hellénique*, s. 353-356; toż, E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria romanilor*, vol. XI, Bucureşti 1900, odpowiedź Melanchtona, 21 03 1555 – tamże, s. 55-56.

patriarchy konstantynopolińskiego, który w tym czasie bawił w Wittenberdze¹⁷. W końcu 1555 r. znalazł się tam również Basilikos. Jest wielce prawdopodobne, że dawny kolega z Chios miał odegrać rolę łącznika z patriarchą i przygotować grunt do antytureckiego powstania w krajach prawosławnych. Być może dlatego wkrótce powrócił po kilkuletniej nieobecności do Mołdawii i ponownie objął funkcję sekretarza hospodara Aleksandra Lăpușneanu.

Latem 1556 r. Basilikos wyjechał do Danii. Melanchton dał mu wówczas list polecający do króla duńskiego, w którym pisał między innymi: „Denn er ist grekischer Sprache wohl geubt, auch wohl gelehret, und hat in Matematica ziemlichen Verstand, hat auch guten Verstand christlicher Lehr, und ist der Lehre unsern Kirchen zugethan”. W liście tym określił on także zamiary polityczne despoty Samos: „Er hat aber Vertröstung von Patriarchen zu Constantinopel, der ein Vervandt ist, sein Vaterland wiederum vom Türken zu erlangen”¹⁸. Duńska podróż miała być zapewne jednym z etapów w poszukiwaniu sojuszników do walki z Turkami. Nie przyniosła jednak spodziewanych efektów i już jesienią 1556 r. grecki humanista znalazł się w Rostocku, rychło stając się postacią znaczącą w życiu naukowym uczelni i miasta¹⁹.

Nie zabawił tam jednak długo. W początkach 1557 r. przybył do Królewca na dwór Albrechta Hohenzollerna. Książę Albrecht przyjął gościa bardzo życzliwie, obaj przesiąknięci ideą walki z niewiernymi mieli wspólne zainteresowania, między innymi w zakresie sztuki wojennej²⁰. Gdy jednak Zygmunt August zażądał od księcia pruskiego posiłków na wyprawę przeciw Kawalerom Mieczowym, ten wysłał do króla polskiego Jakuba Basilikosa, jako szczególnie biegłego w sztuce wojennej. Nie wiadomo czy zamierzał w ten sposób pozbyć się gościa, czy raczej obdarzył go zaufaniem tak dalece, że powierzył mu reprezentację w wyprawie, w której powodzeniu był osobiście zainteresowany. Działalność Heraklidesa w Polsce, jak również bardzo serdeczna do końca życia jego korespondencja z księciem pruskim zdają się potwierdzać to drugie przypuszczenie²¹.

Udział w wyprawie pozwołskiej nie dał mu wprawdzie wielkich możliwości wykazania umiejętności wojskowych, gdyż obie strony szybko doszły do porozumienia, jednak, jak podaje Bartosz Paprocki, głównie dzięki niemu Polacy wjechali do Rygi²². Pojawiła się natomiast szansa pozyskania nowych sympatyków dla głoszonej przez niego sprawy. Toteż mimo zakończenia wyprawy Basilikos pozostał nadal

¹⁷ Ș. Papacostea, *Diaconul Sirb*, s. 213.

¹⁸ H. Petri, o. c., s. 10-11.

¹⁹ Tamże, s. 11-12.

²⁰ A. Hohenzollern do Zygmunta Augusta, b. d. [1557], N. Iorga, *Nouveaux matériaux servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Heracleide dit le despote prince de Moldavie*, Bucarest 1900, s. 21-23.

²¹ Tamże, passim.

²² „Jan Krzysztoporski... mając przedtem towarzystwo z Jakubem Heraklitem Bazylikiem despotem, który potem był wojewodą wołoskim na żądanie jego, wszakoż z wolą królewską, wjechał do Rygi...” – B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1584, przedr. K. Turowski, Kraków 1858, s. 309-310.

w Polsce, bawiąc częściowo na dworze królewskim w Krakowie i Wilnie, częściowo na dworze wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła. Symatyczny, inteligentny, wykształcony Grek znalazł tu wielu przyjaciół, szczególnie w środowisku reformacyjnym. Należeli do nich: Jan Krzysztoporski, z którym wspólnie odbył kampanię inflancką i któremu darował odpis dziełka *De arte militari*, Mikołaj Radziwiłł, Jan Trzecieski, Stanisław Ostroróg, Stanisław Lutomirski, Jan Łaski i inni²³. Nie zaniedbał również Heraklides swych możliwości mecenatu artystycznego i prawa honorowania poetów. Na dworze królewskim poznał urzędnika królewskiej kancelarii, Cypriana z Sieradza, przejawiającego duże zdolności literackie i muzyczne. Nie tylko uhonorował Cypriana cesarskim tytułem „poeta laureatus”, lecz także jako despota Samos, przyjął go do swego rodu i herbu, co zostało uznane za równorzędne z uzyskaniem przez niego tytułu szlacheckiego. Cyprian, używający odtąd nazwiska Bazylik, był później znanym tłumaczem i właścicielem oficyny wydawniczej, w której drukował też dzieła o tematyce antytureckiej, między innymi *Historię o żywocie Kastrjota zwanego Szkanderbegiem Barletiusa*²⁴.

Przedłużenie pobytu Basilikosa w Polsce miało zapewne podłoże polityczne. Ożywione polsko-mołdawskie stosunki dyplomatyczne ułatwiały kontakty z Dymitrem Serbem. Wiosną 1558 r. powołując się na pokrewieństwo z żoną panującego hospodara, Aleksandra Lăpușneanu, Roksandą²⁵, Heraklides wybrał się w odwiedzin na dwór hospodarski do Mołdawii. Prawdopodobnie początkowo starał się nakłonić hospodara do wystąpienia przeciw Turcji albo przynajmniej sprawiał takie wrażenie. W początkach czerwca 1558 r. pisał on do Albrechta Hohenzollerna, że zamierza podjąć działania zmierzające do wyzwolenia Grecji i prosi o pomoc wojсковą²⁶. Książę Albrecht odpowiedział na apel przystając mu 30 strzelb i dwa działka²⁷. Zwrócił się też z prośbą do hospodara Aleksandra, by udzielił Heraklidesowi pomocy w odzyskaniu ojczyzny²⁸. Prawdopodobnie jednak zanim list ten dotarł do Mołdawii protegowanego księcia pruskiego już w niej nie było. W bliżej nieznanych okolicznościach zmuszony został do nagłego opuszczenia Mołdawii.

O ile trudno jednoznacznie stwierdzić czy wyruszając po raz pierwszy do Mołdawii Heraklides miał już sprecyzowany plan opanowania jej tronu, niewątpliwie

²³ Na temat jego kontaktów z przywódcami polskiej reformacji zob. S. Lubieniecki, *Historia reformationis Polonicae*, Varsoviae 1971, s. 153; J. Bielski, *Kronika polska*, Kraków 1597, s. 609; *Kronika 1559-1562*, w: „Biblioteka Ordynacji Krasieńskich”, Warszawa 1868, s. 5-7; J. Wotschke, *Johann Łaski und der Abenteurer Heraklid Basilikus*, Archiv für Reformationsgeschichte, 1920, s. 47-61; Z. Spieralski, *Awantury mołdawskie*, s. 120 i in.

²⁴ S. Kot, *Cyprian Bazylik*, PSB, t. 2, s. 374-375; T. Gostyński, *Despot-vođa și Ciprian Bazylik*, Revista istorică română, XV, 1945.

²⁵ Roksanda była córką hospodara mołdawskiego Piotra Rareșu i Heleny Branković z rodziny despotów serbskich. Do rzekomego pokrewieństwa z nimi przyznawał się Heraklides.

²⁶ J. Heraklides do A. Hohenzollerna, 07 06 1558, Jassy – N. Iorga, *Nouveaux matériaux*, s. 34-36.

²⁷ Tamże, s. 36-38.

²⁸ A. Hohenzollern do Aleksandra, 24 07 1558 – tamże, s. 38-39.

jednak pobyt swój wykorzystał w celu przygotowania przyszłych rządów. Prawdopodobnie zdołał on pozyskać do swych celów szereg ważnych osobistości z potężnym rodem Mohyłów na czele. Jednak zawierający ich podpisy (a także wielkiego dwornika Ziemi Dolnej, Iona Mocoga, i metropolity suczawskiego Jerzego) oficjalny list do cesarza Ferdynanda z prośbą o poparcie despoty, motywujący to koniecznością usunięcia Aleksandra ze względu na jego okrucieństwa i brak rzeczywistych praw do tronu, wydaje się falsyfikatem²⁹. W samej Mołdawii i innych krajach europejskich szerzono propagandę skierowaną przeciw Aleksandrowi Lpuneanu, akcję tę prowadził ze szczególnym zapałem Dymitr Serb. Kandydat na hospodara adoptował go zresztą jeszcze w sierpniu 1558 r., co ogłosił publicznie w wydrukowanym wkrótce w Braszowie swoim drzewie genealogicznym uzasadniającym między innymi prawo do tronu mołdawskiego³⁰.

Obiektem szczególnego zainteresowania despoty był jednak dwór cesarza Ferdynanda. Sytuacja mu sprzyjała. W maju 1559 r. prowadzący walki pod Egerem Mikolaj Siccus postulował wzniecenie antytureckiego powstania na Bałkanach³¹. W lipcu wpłynął do kancelarii cesarskiej obszerny memoriał w sprawie zagrożenia tureckiego i konieczności zjednoczenia sił chrześcijańskich przeciw Turcji. Memoriał nie został podpisany, nie zachowała się też pieczęć, która pozwoliłaby zidentyfikować bezspornie jego autora, treść jednak wskazuje na jego powiązania z dworem hiszpańskim, dobrą znajomość spraw włoskich, francuskich i greckich³². Pasowałoby to do osoby Heraklidesa, tym bardziej że, jak wynika z adnotacji, memoriał pozostał bez odpowiedzi, co nie byłoby możliwe gdyby wystąpił z nim poseł któregoś z panujących. Jeśli jednak nawet despota nie był autorem tego memoriału, to był on wyraźnie zbieżny z głoszonymi przez niego hasłami. Korzystna dla ofensywy chrześcijańskiej mogła się też wydawać sytuacja w samej Turcji, w której trwający od dłuższego już czasu ostry konflikt między synami sułtana Sulejmana, Selimem i Bajazydem, przerodził się w otwarty bunt tego ostatniego i jego ucieczkę do Persji.

Kiedy Heraklides nawiązał bliższy kontakt z Ferdynandem I nie wiadomo. W każdym razie Jan Zygmunt Zápolya już w styczniu 1560 r. podejmując intensywną kampanię dyplomatyczną w obronie hospodara Aleksandra przedstawiał despotę jako habsburskiego agenta³³. Także samego Ferdynanda I prosił, aby przestał go po-

²⁹ List b.d. – oryg. HHStA, Türkei I, Karton 14, konv. 4, k. 1-2. Druk bez podpisów E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria romnilor*, vol. 2, p. 1, București 1891, s. 385-386. Analizę autentyczności dokumentu przedstawiam w pracy *Cerceetări asupra Movileștilor*, która prawdopodobnie zostanie opublikowana w czasopiśmie *Arhiva Genealogica*.

³⁰ J. Sommer, o. c., s. 63. W Braszowie odnaleźli Basilikosa wysłannicy Aleksandra, którzy w imieniu hospodara zażądali od władz miasta jego ekstradycji. Ostrzeżony w porę pretendent do tronu mołdawskiego uciekł w porę pozostawiając cały swój dobytek, później prosił władze miejskie o jego zwrot – E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 1, s. 360.

³¹ N. Siccus do Ferdynanda I, 20 05 1559 – HHStA, Türkei I, K. 14, 2, k. 98.

³² Memoriał wpłynął 6 07 1559 r. – HHStA, Türkei I, K. 14, 2, k. 99-107.

³³ Suplika Jana Zygmunta do sułtana ze stycznia 1560, aby popierał aktualnych hospodarów Mołdawii i Wołoszczyzny, którzy udzielają mu pomocy – E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 1, s. 369.

pierać przeciw Aleksandrowi³⁴. Niewątpliwie więc ciche porozumienie despoty z cesarzem miało miejsce wcześniej niż oficjalne dokumenty w tej sprawie pochodzące zaledwie z marca 1560 r. Prawdopodobnie dopiero pozyskanie do swych planów Olbrachta Łaskiego³⁵ z jego zasobami finansowymi umożliwiło Heraklidesowi podjęcie konkretnych przygotowań, a w konsekwencji wysunięcie konkretnych propozycji adresowanych do cesarza Ferdynanda zarówno przez własnego posła, Zygmunta z Tordy³⁶, jak i przez Łaskiego³⁷. Interesujące, że w argumentacji mającej na celu pozyskanie pomocy wojskowej ze strony cesarza całkowicie pominięto tak często podnoszoną dotychczas przez Heraklidesa sprawę grecką na rzecz bezpośrednich korzyści dla cesarza w przypadku objęcia przez niego tronu mołdawskiego. Despota obiecywał pomoc militarną przeciw Siedmiogrodowi i Turcji oraz gratyfikacje dla cesarza i członków jego rodziny. Negocjacje jednak okazały się trudniejsze niż przypuszczano, gdyż na przełomie marca i kwietnia wspólnicy wystosowali nowe listy do cesarza i króla czeskiego Maksymiliana³⁸. Tym razem skupili się na przedstawieniu w jak najczarniejszych barwach Aleksandra jako protegowanego tureckiego. Wśród argumentów przedstawionych przez Łaskiego znalazł się również i ten, że Heraklides ma zamiar uczynić z Mołdawii kraj protestancki i ściągnąć tam wszystkich chętnych protestantów różnych narodowości, co mogłoby ułatwić rozwiązanie problemu religijnego w Czechach i Cesarstwie.

Mimo trwających całą wiosnę negocjacji problem grecki nie pojawił się ani razu³⁹. Podobnie w staraniach o poparcie polskich protestantów⁴⁰. Nie był to argument istotny dla najbliższego celu, jakim było opanowanie Mołdawii. Przebywając dłuższy czas w Europie Środkowej Heraklides musiał zdawać sobie sprawę, że w tym regionie Europy Grecja tak naprawdę nikogo nie interesuje, a klucz do polityki stanowią Węgry, konkretnie panowanie Jana Zygmunta w Siedmiogrodzie. Atak na ho-

³⁴ Jan Zygmunt Zapolya do cesarza, 03 01 1560 Alba Iulia, kopia, HHStA, Türkei I, Karton 14, 4, k. 3-4; toż, E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 1, s. 368.

³⁵ 29 11 1559 r. Łaski i Heraklides podpisali formalną umowę w sprawie zdobycia tronu mołdawskiego – M. Kastorska-Sergescu, *Albert Łaski et ses relations avec les Roumains*, *Revue historique du Sud-Est Européen*, VIII, 1931, nr 11-12, s. 262-263; Z. Spieralski, *Awantury mołdawskie*, s. 122 i in.

³⁶ Heraklides do Ferdynanda I, 01 03 1560 – E. Veress, *Documente*, I, s. 172; Przysięga wierności Heraklidesa cesarzowi, 03 03 1560, Kieżmark – Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 1, s. 370-371; Instrukcja dla Zygmunta z Tordy – tamże, s. 371-372.

³⁷ Olbracht Łaski do Ferdynanda I, 03 03 1560, Kieżmark – tamże, s. 370.

³⁸ Heraklides do Maksymiliana 31 03 1560 – tamże, s. 373; tenże do Ferdynanda, 01 04 1560 – tamże, s. 374-375; Olbracht Łaski do Maksymiliana 02 04 1560 – tamże, s. 375.

³⁹ Dokumenty w tej sprawie zob. tamże s. 376-378; E. Veress, *Documente*, I, s. 173-183. Zob. też M. Stoy, *Jakob Basilikos Heraklides (Despot Vodă), Fürst der Moldau 1561-1563, und die Habsburger*, *Mitteilungen des Institute für Österreichische Geschichtsforschung*, 100, 1992, s. 312-314.

⁴⁰ S. Lubieniecki, *Historia reformationis*, s. 154-155. W negocjacjach z protestantami Heraklides zapowiadał stworzenie państwa pełnej wolności religijnej, które przyjęłoby wszystkich prześladowanych z Francji, Hiszpanii, Niemiec i innych krajów – Heraklides do Lasockiego i Filipowskiego, Vaslui, 11 12 1561, E. Veress, *Documente*, I, s. 201-202.

spodara Aleksandra w istocie uderzał przede wszystkim w Siedmiogród, ale także i Polskę. Jednak chcąc zaatakować Mołdawię wojska despoty musiały przejść przez dobrze strzeżone terytorium jednego lub drugiego kraju. Toteż pierwsza wyprawa zorganizowana przez Heraklidesa i Łaskiego w listopadzie 1560 r. została rozbita niedaleko miejscowości Pomorzany przez oddziały hetmana Mikołaja Sieniawskiego⁴¹.

Król polski traktował Heraklidesa jednoznacznie jako człowieka Habsburgów, i gdy ten podjął przygotowania do ponownej wyprawy w liście do cesarza jednoznacznie zażądał, by ten powstrzymał swego agenta od przygotowań przeciw sojusznikowi Polski – gospodarowi mołdawskiemu⁴². Ferdynand odpowiedział wprawdzie, że Heraklides nigdy nie był z nim związany, a jedynie z jego bratem Karolem, jednak ogromne zainteresowanie dyplomacji cesarskiej jego poczynaniami, przeczy słowom cesarza⁴³. Choć sam pomysł zdobycia przez Heraklidesa tronu mołdawskiego nie zrodził się na dworze wiedeńskim, to jednak ostatecznie został przez niego zaakceptowany. Ferdynand I zdawał sobie sprawę z podejrzanego pochodzenia i awanturniczego charakteru działań despoty⁴⁴. Czynnikiem, który przeważył szalę wahania cesarza była ostra kampania dyplomatyczna prowadzona przeciw Heraklidesowi przez Jana Zygmunta. Ten ostatni odkrył w ten sposób, jak wielką wagę przywiązuje do współpracy z Mołdawią i jak bardzo obawia się zmiany na tronie mołdawskim. Cesarz udzielił więc zgody na organizowanie sił wojskowych w Kieźmarku, a nawet wyasygnował na cele wyprawy 8000 florenów⁴⁵.

Zasoby uzyskane od cesarza, Łaskiego i niektórych panów węgierskich⁴⁶ pozwoliły na organizację dwutysięcznego oddziału, z którym późną jesienią 1561 r. Heraklides z Łaskim wyruszyli do Mołdawii drogą prowadzącą głównie przez Węgry, a na niewielkim tylko odcinku przez ziemie polskie. Z inspiracji dworu cesarskiego

⁴¹ Tamże, s. 155; *Kronika 1559-1562*, s. 7; G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București 1958, s. 173; Z. Spieralski, o.c., s. 125 i in.

⁴² Zygmunt August do ces. Ferdynanda, Wilno 15 08 1561, HHSStA, Polen I, K. 11, 1561 (Juli-Dezemb.), k. 42.

⁴³ Zob. p. 10; Zob. też relacje posła cesarskiego do Polski Walentyna Saurmana z 21 06 1561 r. – HHSStA, Polen I, K. 10, 1561 (Jan.-Juni), k. 172-175, tu 172 v. i z 02 08 1561 – HHSStA, Polen I, K. 11, 1561 (Juli-Dezemb.), k. 35-39 i inne jego relacje znajdujące się w tym kartonie. Mimo że Heraklides nie przebywał w tym czasie w Polsce, jednak kontaktował się z cesarzem także za pośrednictwem Saurmana, m. in. przesłał jego pocztą egzemplarz swego dzieła *De arte militari*.

⁴⁴ Zob. interesującą wypowiedź Walentyna Saurmana z 17 04 1561 – HHSStA, Polen I, K. 11, 1561 (Polonica – Nachtrag), k. 12-21 tu: 16v.

⁴⁵ Nota zarządcy kamery cesarskiej z 12 marca 1561 r. – E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 5, s. 178-179; F. Forgach, *De statu reipublicae commentarii*, Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, II, Budapest 1866, s. 222; M. Stoy, o.c., s. 315. Kolejna prośba o pożyczkę następnych 8000 spotkała się jednak z odmową cesarza, który motywował to który motywował to koniecznością zapłaty wojsku „quare necesse erit, ut necessitati tuae aliunde succurras”. Ferdynand I do Heraklidesa, 8 10 1561, Praga; A. Veress, *Documente*, I, s. 199.

⁴⁶ M. in. pożyczył 4 000 dukatów od F. Zaya, który na początku 1563 r. domagał się zwrotu tej sumy – Ferdynand I do Maksymiliana, Innsbruck, 15 03 1563, A. Veress, *Documente*, I, s. 241-242. Pożyczał także od innych zob. p. 71.

wprowadzono w błąd przeciwników rozpuszczając fałszywą pogłoskę o śmierci despoty, któremu Łaski wyprawił w Kieźmarku uroczysty pogrzeb⁴⁷. Zaskoczenie było całkowite. Zebrane naprędce wojsko hospodara Aleksandra poniosło całkowitą klęskę w stoczonej 18 listopada 1561 r. bitwie pod Verbie. Pobity hospodar zbiegł do Turcji⁴⁸. Fantastyczny plan powiódł się i bezdomny obieżyświat został hospodarem mołdawskim.

Nie był to jednak koniec sukcesów. Mimo interwencji dyplomatycznej w Turcji podjętej przeciw Heraklidesowi przez Jana Zygmunta i Zygmunta Augusta⁴⁹, a nie bez dyskretnej pomocy dyplomacji cesarskiej, udało się nowemu gospodarowi uzyskać zatwierdzenie tureckie⁵⁰. Ceną był wprowadzić trzykrotny haracz⁵¹, ale przecież nowy hospodar nie zamierzał poprzestać na zdobyciu tronu mołdawskiego, a swe dobre stosunki z Turcją traktował tymczasowo. W manifestie skierowanym do bojarów przedstawił swój zamiar odbicia Grecji⁵². Jaśniej i konkretniej przedstawił plany na najbliższą przyszłość w liście do króla czeskiego Maksymiliana, napisanym krótko po zdobyciu tronu. Polegały one na opanowaniu Wołoszczyzny i przejściu w niej rządów. Tron mołdawski natomiast planował Heraklides zostawić swojemu krewnemu, jak pisał, Dymitrowi⁵³. Osoba owego Dymitra dość często niesłusznie bywa identyfikowana, zwłaszcza w polskiej literaturze z Dymitrem Wiśniowiczem⁵⁴. W istocie chodzi tu niewątpliwie o Dymitra Serba, którego przedstawił w

⁴⁷ Pomysłodawcą tej mistyfikacji był Walentyń Saurman zob. jego relacja z 02 08 1561 r. – HHStA, Polen I, K. 11, 1561 (Juli-Dezemb.), k. 36 v.

⁴⁸ A. Łaski, *Exhortatio ad milites in expeditione Moldavico*, Cracoviae 1567; liczne opisy kampanii zob. m. in. *Kronika 1559-1562*, s. 9-10; S. Lubieniecki, o.c., s. 157; M. Bielski, *Kronika*, s. 610; G. Ureche, *Leopisejul*, s. 173-174; S. Dascalul na podstawie Guagnina, tamże, s. 179; Landgraff Filip Hesski do kurfürsta Augusta Saskiego, b. d., E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. 11, s. 58; ponadto bez większych różnic przedstawiają przebieg kampanii wszystkie cytowane życiorysy i opracowania.

⁴⁹ Szyfrowane raporty z Turcji do cesarza, 05 03 1562, HHStA, Türkei I, Karton 15, konv. 2, k. 45-49; też 52-57 i 25 03 1562, HHStA, Türkei I, Karton 15, konv. 2, k. 73-78; też 79-82. Polska interwencja dyplomatyczna podjęta została zbyt późno, gdy Heraklides został już zatwierdzony – Sulejman I do Zygmunta Augusta, 7-16 03 1562, oryg. AGAD, Archiwum Koronne Krakowskie, Dz. turecki 190, nr 364; tłumaczenie polskie, tamże nr 365 i 366. Zob. też Z. Abrahamowicz, *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672*, Warszawa 1959, s. 165-166; Hieronimo Ferro do doży weneckiego, Stambuł 24 03 1562, A. Veress, *Documente*, I, s. 210.

⁵⁰ Tajny raport ze Stambułu, 13 02 1562, Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 1, s. 395

⁵¹ Zob. cytowany wyżej szyfrowany raport z 05 03 1562; raport J. Belsiusa i M. Berkowitza z 8 04 1562, Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 1, s. 404-406. Do przyjęcia tak ciężkich warunków został prawdopodobnie zmuszony. Jak świadczy A. Dandolo w liście do doży z 24 04 1562 r. nie zgadzał się na więcej niż dotychczasowy trybut – A. Veress, *Documente*, I, s. 210. Sultán jednak niedwuznacznie dał mu do zrozumienia, że jest to podstawowy warunek zachowania przez niego tronu – tenże do tegoż, 1 05 1562, A. Veress, *Documente*, I, s. 211.

⁵² Memorial w tłumaczeniu włoskim przekazany przez szpiega cesarskiego w Stambule – E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 1, s. 416; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie i si Ceaiții Albe*, București 1899, s. 198; B. Kudelka, o.c., s. 35.

⁵³ List b. d. przesłany przez tajnego cesarskiego agenta, HHStA, Türkei I, Karton 16, konv. 4, k. 233-234; E. Legrand, *Deux vies*, s. 236.

⁵⁴ B. Kudelka, o.c., s. 47-48; Z. Spieralski, *Awantury mołdawskie*, s. 120.

swej oficjalnej genealogii jako krewnego. W następnej kolejności Heraklides zamierzał zaatakować Siedmiogród⁵⁵. Podkreślał też, że sultanowi trudno ze względu na podeszły wiek prowadzić wojnę, co zachęcało do prowadzenia aktywnych działań. Adresat jednak dowiedział się o tych zamiarach ze znacznym opóźnieniem, gdyż list został przechwycony przez Siedmiogrodzian, a następnie przekazany do wiadomości sultana⁵⁶. W Stambule treść jego została odpisana przez tajnego cesarskiego agenta.

Zanim jednak informacje te dotarły do sultana, a później stały się publiczną tajemnicą Heraklides zdążył uzyskać akceptację Porty (luty 1562) i podjąć działania wstępne zmierzające do uzyskania wpływów na Wołoszczyźnie. Zwrócił się do hospodara Piotra Dobrego z prośbą o rękę jego siostry i został przyjęty⁵⁷. Do ślubu jednak nie doszło, gdyż w czerwcu plany hospodara moldawskiego w stosunku do Wołoszczyzny wyszły na jaw⁵⁸. Nie rezygnował jednak i gromadził wojsko zaciężne, którego liczbę grubo przesadnie zresztą oceniano na 12 tysięcy⁵⁹. Nie działał też sam.

Latem 1562 r. jego rzekomy kuzyn Jakub Diassorinos wyruszył na czele niewielkiej floty z zamiarem opanowania Grecji. Jego działania łączono z planami cesarskimi, pozostaje to jednak w sprzeczności z ówczesną polityką Ferdynanda I, który zawarł rozejm z Turcją, nie znajduje to również potwierdzenia ani w oficjalnych dokumentach, ani w tajnych relacjach szpiegów. Wydaje się zupełnie nieprawdopodobne, by tajna dyplomacja cesarska nie interesowała się działaniami podjętymi z inicjatywy swego mocodawcy. Bardziej prawdopodobne mogłyby się wydawać związki Diassorina z królem hiszpańskim, Filipem II⁶⁰, który w tym czasie prowadził małą wojnę na Morzu Śródziemnym. Ewentualne potwierdzenie tego przypuszczenia wymagałoby kwerendy w archiwach hiszpańskich, warto jednak zauważyć,

⁵⁵ Zamiar ten może znaleźć potwierdzenie w przypisywanej mu inspiracji powstania Seklerów przeciw Janowi Zygmuntovi – relacja szpiega cesarskiego z 8 06 1562, A. Veress, *Documente*, I, s. 223.

⁵⁶ W literaturze panuje powszechne mniemanie, że list został przechwycony przez Turków, co wydaje się nieprawdopodobne choćby z przyczyn geograficznych. Zapolya w swych listach do sultana dokładnie informował go o tych zamiarach Heraklidesa, o których mowa w liście Heraklidesa do Maksymiliana — Jan Zigmunt do swego posła w Turcji Franciszka Literata, 7 10 1562, HHStA, Türkei I, Karton 16, konv. 2, k. 112-113; toż szyfr. k. 206 r.; i tenże do tegoż 31 10 1562, HHStA, Türkei I, Karton 16, konv. 2, k. 92-93. Zastanawiające dlaczego Jan Zigmunt poinformował o tym Turcję tak późno, gdyż list Heraklidesa informował o przejęciu tronu, musiał więc być pisany na przełomie 1561 i 1562 r.; możliwe jednak, że list był szyfrowany i złamanie szyfru wymagało czasu.

⁵⁷ Zaproszenie dla ces. Ferdynanda na ślub, który miał się odbyć 6 października 1562, Jassy 4 06 1562, A. Veress, *Documente*, I, s. 220-221.

⁵⁸ W. Saurman do cesarza, Wilno, 06 06 1562, HHStA, Polen I, K. 11, 1562 (Polonica), k. 158: „Aiunt Legatum istium nomine Demetrium, natione Graecum praecipua quadam atque vetusta familia ortum, nescio quid invis in Moldavia Superiori, aut Valachia Transalpinensi sibi vindicare. Illiusque invandendae atque occupandae, consilia secum agitare”; toż pod datą 5 06 A. Veress, *Documente*, I, s. 222.

⁵⁹ N do cesarza, 3 03 1563, kopia, HHStA, Türkei I, Karton 17, konv. 2, k. 5-7, toż k. 8-9.

⁶⁰ F. Braudel, *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, t. 1, 2, Gdańsk 1977, passim, szczeg. 358-361.

że F. Braudel, badający szczegółowo wszystkie działania Hiszpanii na Morzu Śródziemnym w czasach Filipa II, o działaniach Diassorina w ogóle nie wspomina. Fakt, że ostatecznie Diassorinos nie zaatakował posiadłości tureckich, lecz wenecki Cypr, także skłania do myślenia, wskazując na możliwość jego współpracy z Genuńczykami. Możliwe też, że podobnie jak Heraklides, po abdykacji Karola V w istocie działał na własną rękę.

Jest wielce prawdopodobne, że Diassorinos działał na południu według tego samego schematu, co Heraklides na północy, a zajęcie Cypru (udało mu się zdobyć sporą jego część z Nikozją włącznie) miało stanowić bazę do dalszych działań na ziemiach greckich. Zamierzał stamtąd wywołać ogólnogreckie powstanie skierowane nie tylko przeciw Turkom, ale przeciw wszelkim obcym rządóm. Swe plany wyzwolenia Rodos, Cypru i całej Grecji przedstawił w liście do patriarchy, w którym wspominał również o swym współdziałaniu z hospodarem mołdawskim⁶¹. Jednakże, mimo ogólnego niezadowolenia ludności greckiej z rządów weneckich na Cyprze, jego ekspedycja nie powiodła się i został pokonany przez dowódcę weneckiego, notabene zhellenizowanego Albańczyka, Megadukasa. Niefortunny wyzwoliciel całej Grecji zdołał wprawdzie uciec na Kretę, nie zaprzestał tam jednak swej antyweneckiej działalności nie cofając się nawet przed porozumieniem z Turcją, co zostało odkryte przez bailo weneckiego, Matteo Bembo, który rozkazał pochwycić i stracić Diassorina⁶². Pogrzebało to nadzieje na wzniesienie ogólnogreckiego powstania i zaatakowanie państwa osmańskiego również od południa.

Kłęska Diassorina była najprawdopodobniej tym czynnikiem, który w najistotniejszy sposób wpłynął na dalszą politykę Heraklidesa. Jego plany antytureckie praktycznie zawały się, sytuacja wymagała trwałego zainstalowania się w Mołdawii, co w praktyce musiało oznaczać zbliżenie polityczne do Turcji i pozostałych sąsiadów. Szczególną wagę przywiązywał do dobrych stosunków z Polską, którą zresztą od początku starał się pozyskać wysyłając natychmiast po objęciu tronu posłów do Zygmunta Augusta z oświadczeniem poddania się pod jego protekcję⁶³. Król polski początkowo odrzucił tę propozycję, a nawet, jak wspomnieliśmy, interweniował w Turcji, by ta nie zaakceptowała rządów Heraklidesa. Dopiero na wyraźną prośbę sułtana nawiązał z nim normalne stosunki dyplomatyczne⁶⁴, jednak do końca zachował wobec niego daleko idący dystans⁶⁵. Niewiele tu pomogły kolejne próby zbliżenia podejmowane przez hospodara, ani złożona w 1563 r. przez posłów na sejmie

⁶¹ J. Diassorinos do patriarchy, 7 08 1572, Leukosia – E. Legrand, *Deux vies*, s. 355.

⁶² Tamże s. 300.

⁶³ W. Saurman do cesarza, 23 01 1562, HHStA, Polen I, K. 11, 1562 (Polonica), k. 16.

⁶⁴ List sułtana do Zygmunta Augusta b.d. i odpowiedź króla z 18 VIII 1562, I. Corfus, *Documentae*, s. 203-204; Menckenius, *Sigismundi Augusti Poloniarum Regis epistolae, legationes et responsae*, Lipsk 1703, s. 36; Korespondencja Zygmunta Augusta z Heraklidesem zob. tamże, 6, 20, 154, 446; I. Corfus, *Documentae*, s. 202-205 i 207-221; Instrukcja dla posła do Porty, 3 06 1563, tamże, s. 205-206. Na temat polityki Zygmunta Augusta wobec Heraklidesa zob. też B. Kudelka, o. c., *passim*.

⁶⁵ Jeszcze w maju 1562 r. Ferdynand I pisał o działaniach króla polskiego przeciw Heraklidesowi – list do Maksymiliana, 19 05 1562, Praga, A. Veress, *Documente*, I, s. 214.

piotrkowskim przysięga wierności⁶⁶. Niewątpliwie czynnikami wpływającymi na takie stanowisko musiały być zarówno obawa przed wzmocnieniem pozycji popierających Heraklidesa protestantów polskich, jak też fakt, że jego rządy w Mołdawii poważnie osłabiły pozycję królewskiego siostrzeńca w Siedmiogrodzie i ostatecznie musiał on podjąć negocjacje z Ferdynandem.

Zatwierdzając rządy Heraklidesa w Mołdawii sułtan Sulejman postawił mu jako warunek nawiązanie przyjaznych stosunków z Siedmiogrodem. Jednak podejmowane kilkakrotnie próby były skazane na niepowodzenie⁶⁷, gdyż Jan Zygmunt mu nie ufał i nigdy nie zaprzestał dyskredytować go w oczach Turków oraz nalegać na powrót Aleksandra i to mimo wyraźnego oświadczenia sułtana, że Turcja potrzebuje odpoczynku i nie zamierza chwilowo angażować się w konflikt na tym terenie.

Głównym zarzutem stawianym Heraklidesowi przez Zapolę była współpraca z Habsburgami, tymczasem już w końcu 1562 r. zaczęła się ona psuć. Przyczyny tego nie są do końca jasne i, jak się zdaje, były dość złożone. Jeszcze w maju 1562 r. Ferdynand I pisał do swego syna Maksymiliana⁶⁸, że należy popierać Heraklidesa przeciw Janowi Zygmuntowi i przeciw Turkom. Jednak z Turkami zawarto rozejm, a Jan Zygmunt podjął negocjacje z Habsburgami na czym przede wszystkim zależało cesarzowi. Cel więc został osiągnięty, tymczasem sytuacja tak zewnętrzna, jak wewnętrzna despoty pogarszała się. Pewien wpływ na ochłodzenie jego stosunków z dworem wiedeńskim mogła mieć też sprawa Wolfganga Schreibera. Ten uczony niemiecki i protestant wyruszył z misją podobną do tej, którą niedawno realizował sam Heraklides – zorganizowania katolicko-protestanckiej ligi antytureckiej. W jej skład miały wejść obok cesarstwa Siedmiogród i Mołdawia. Nie wiadomo na jakim tle doszło do konfliktu Schreibera z hospodarem. Niewykluczone, że podejrzania wywołały jego kontakty z Siedmiogrodem. W każdym razie jego aresztowanie i wysłanie do Turcji ze wszystkimi obciążającymi go materiałami wywołało powszechne oburzenie w świecie chrześcijańskim, a przychylności Turków nie zaskarbiło⁶⁹. Mimo wszystko jednak cesarz podszedł do całej sprawy dość ostrożnie, konotując, że nie wiadomo jaka była przyczyna konfliktu Heraklidesa ze Schreiberem⁷⁰. Do koń-

⁶⁶ I. Corfus, *Documente*, s. 211-216.

⁶⁷ Heraklides do Jana Zygmunta 20 05 1562, E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 1, s. 421; tenże do tegoż, 24 11 1562, HHStA, Türkei I, Karton 17, konv. 2, k. 4. Próby normalizacji stosunków z Siedmiogrodem nie były zresztą szczere zob. m. in. przedstawioną cesarzowi propozycję pomocy przeciw Siedmiogrodowi poprzez wywołanie powstania Seklerów – M. Szentgothardy do Ferdynanda I, Jassy 10 03 1563, A. Veress, *Documente*, I, s. 239-241.

⁶⁸ Ferdynand I do Maksymiliana, 19 05 1562, HHStA, Türkei I, Karton 15, konv. 3, k. 143-144.

⁶⁹ Tajny raport z Konstantynopola, 18 02 1563, HHStA, Türkei I, Karton 17, konv. 1, k. 149-152 z 3 03 1563, HHStA, Türkei I, Karton 17, konv. 2, k. 5-7, też k. 8-9, E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. 2, p. 1, s. 445-454; Martin Szentgothárdi do Maksymiliana, Chocim 20 01 1563 o zajęciu Chocimia i aresztowaniu Schreibera – A. Veress, *Documente*, I, s. 236-237; Jan Zapolya do sułtana, 23 01 1563 – tamże, I, s. 237-238; Daniel Berberigo do doży, Stambuł, 16 02 1563 o przysłaniu do Stambułu i torturowaniu Schreibera – tamże, I, s. 238-239; H. Petri, *Relatiunile*, s. 49-51; A. Oetea, o. c., s. 316-320; M. Stoy, o. c., s. 326.

⁷⁰ Ferdynand I do Maksymiliana, Innsbruck, 15 03 1563, A. Veress, *Documente*, I, s. 241-242.

ca, choć ze znacznie mniejszym zaangażowaniem niż na początku, interesował się jego działaniami, myślał o mediacji w jego konflikcie z Łaskim, a po jego śmierci płacił długi zaciągnięte przez niego na wyprawę mołdawską u poddanych cesarskich⁷¹.

Czynnikami, które swego czasu zadecydowały o uznaniu Heraklidesa przez Turcję były pieniądze i bunt Bajazeda. Jednak regularna zapłata tak dużych pieniędzy okazała się niemożliwa, a sprawa Bajazeda zakończyła się jego wydaniem przez Persów i egzekucją. Systematyczne działania Jana Zygmunta na rzecz Aleksandra także nie pozostawały zupełnie bez echa, miał on wyraźnych popleczników w osobach następcy tronu, Selima, i bejlerbeja budzińskiego, Halila. O ostatecznej decyzji zbrojnego wprowadzenia na tron Aleksandra zadecydowała jednak sytuacja wewnętrzna w samej Mołdawii.

Mogło się początkowo wydawać, że objęcie tronu mołdawskiego przez Heraklidesa wpłynie pozytywnie na uregulowanie sytuacji wewnętrznej księstwa. Znaczna część bojarów, istotnie niezadowolona z despotycznych rządów Aleksandra, poparła Jakuba. Do jego najbliższych współpracowników należeli spatar Barnowski, dwornik Mołoc, i logofet Stroici. Wkrótce jednak pojawiły się trudności. Zwiększone żądania finansowe ze strony Turcji, jak również konieczność utrzymania najemnego wojska wymagały znacznych sum pieniężnych, których w pustym skarbie mołdawskim nie było. Jakub Heraklides dopuścił się wówczas czynu, który w znacznej mierze zaważył na jego dalszej karierze w Mołdawii – skonfiskował co cenniejsze złote i srebrne przedmioty z cerkwi i rozkazał przetopić na monety, czym zraził do siebie bardzo potężny kler prawosławny i szczególnie przywiązaną do swej religii miejscową ludność⁷².

Były też i inne powody do niezadowolenia. Mimo kontaktów z patriarchą konstantynopolitańskim związanych z planami antytureckimi i objęcia rządów w prawosławnym kraju Basilikos pozostał protestantem, mało tego, postawił sobie za cel uczynić z Mołdawii kraj protestancki i centrum kultury protestanckiej. Niespełna miesiąc po przejęciu władzy, 11 grudnia 1561 r. wydał edykt tolerancyjny, znoszący edykty przeciw heretykom wydane przez Aleksandra, w którym jednocześnie wezwał protestantów z całej Europy prześladowanych we własnych krajach do przyjazdu do Mołdawii⁷³. Podobnie jak w innych krajach Europy, tak i w rządzonym przez siebie państwie starał się odegrać rolę mecenasa. Zapraszał wybitnych uczonych reformacyjnych z Niemiec i Polski, swych dawnych przyjaciół: Kacpra Peucera, Jo-

⁷¹ Tamże: Ferdynand I do kamery węgierskiej, Wiedeń 15 05 1564, w sprawie zwrotu Fr. Thurzo i Fr. Zayowi sumy 8000 florenów pożyczonej despotcie na podbój Mołdawii, A. Veress, *Documente*, I, s. 248-249; Ferdynand I do kamery węgierskiej, Wiedeń 15 05 1564, w sprawie zwrotu Michałowi Metzhi oraz Mateuszowi Zerdaheli i Nikolausowi Boeskaýowi sum pożyczonych despotcie na podbój Mołdawii, A. Veress, *Documente*, I, s. 249-250.

⁷² H. Petri, *Relațiunile*, s. 42.

⁷³ A. Veress, *Documente*, vol. I, s. 201-202. Na temat polityki religijnej Heraklidesa w Mołdawii zob. też Ș. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, Studii. Revista de istorie, XI, 1958, z. 4, s. 69-75.

achima Retyka, Justusa Jonasa, Piotra Wergeriusa, a także swego dawnego mistrza, Hermodorosa Lestarchosa z Chios. Żaden z nich jednak nie zdecydował się na przyjęcie oferty, jedynie Hermodoros wybierał się do Mołdawii, gdy jednak dowiedział się, że tron jego przedsiębiorczego ucznia jest zachwiany zawrócił⁷⁴. Przyjechał natomiast znany propagator kalwinizmu z Krakowa, Jan Lusiński oraz polecony przez Peucera młody humanista niemiecki, Jan Sommer. Ten ostatni został dyrektorem pierwszej w Mołdawii szkoły, w której nauczano języka łacińskiego, założonej przez hospodara-humanistę w miejscowości Cotnari, jak również organizowanej tam biblioteki⁷⁵. Lusiński natomiast, który zaproszony został w celu zorganizowania kościoła kalwińskiego w Mołdawii, szybko stał się jednym z najbliższych współpracowników hospodara i zyskał na niego ogromny wpływ. Opracowane przez niego projekty radykalnych reform religijnych i politycznych spotkały się ze zdecydowanym oporem wszystkich (z wyjątkiem protestanckiego mieszczaństwa niemieckiego⁷⁶) warstw społeczeństwa mołdawskiego. Szczególnie ostry sprzeciw wywołała próba wprowadzenia nowego prawa małżeńskiego i rozwodowego, które uderzało ekonomicznie w bojarów i tak już niezadowolonych z powodu nadzwyczaj wysokich podatków⁷⁷. Miary dopełniała bezwzględność niektórych hospodarskich urzędników. Niechlubnie zapisał się w tym względzie Dymitr Serb, którego Sommer nazywał „człowiekiem chciwym i okrutnym”⁷⁸. Wszystkie te poczynania zniechęciły bojarów, duchowieństwo i całą ludność kraju do obcego im narodowościowo, kulturalnie i religijnie władcy.

Niebezpieczny w skutkach okazał się też konflikt z niedawnym sojusznikiem i przyjacielem, Olbrachtem Łaskim. Uwikłany w kłopoty finansowe hospodar nie mógł sprostać żądaniom swego współnika i wierzyciela szybkiego zwrotu wyłożonej na wyprawę sumy, którą ten określał na 80 tys. talarów. Nie pomogło nawet rozłożenie tej kwoty na raty po 10 talarów⁷⁹, ani sporządzenie testamentu czyniącego Łaskiego pełnym jego spadkobiercą⁸⁰. Na domiar złego Jakub Basilikos na żądanie sułtana zmuszony był odebrać Łaskiemu Chocim. Ambitny magnat, urażony w swej dumie i pozbawiony nadziei na szybkie odzyskanie zainwestowanych pieniędzy, tak jak jeszcze niedawno angażował wszystkie swe siły w osadzenie greckiego przyjaciela na tronie mołdawskim, tak teraz z równą gorliwością przygotowywał zrzucenie

⁷⁴ E. Legrand, *Bibliographie hellénique*, t. I, s. 256; H. Petri, *Relațiunile*, s. 43; A. Oțetea, o. c., s. 318.

⁷⁵ J. Sommer, o. c., s. 29.

⁷⁶ O faworyzowaniu niemieckiego mieszczaństwa zob. Ș. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei*, s. 69.

⁷⁷ J. Sommer, o. c., s. 25-27. Zob. też H. Kowalska, *Jan Lusiński*, PSB, t. XVIII, s. 135. Autorka nie dotarła jednak do wielu źródeł, przede wszystkim dzieła Sommera, dlatego też podane przez nią informacje dotyczące ostatniego roku życia i działalności Lusińskiego są bardzo niedokładne z okolicznościami i datą śmierci włącznie.

⁷⁸ J. Sommer, o. c., s. 27.

⁷⁹ Tamże, s. 20.

⁸⁰ Testament z dnia 15 01 1563, AGAD, Dokum. Perg. 6904.

go z tronu. Porozumiał się w tym celu z wieloletnim niefortunnym pretendentem do tronu mołdawskiego, ks. Dymitrem Wiśniowieckim⁸¹.

Umocnieniu pozycji Jakuba Basilikosa w rządzonym przez niego kraju miał służyć akt uroczystej koronacji na hospodara, który miał miejsce w styczniu 1563 r.⁸² Niewiele to pomogło, wkrótce narastająca niechęć do Jakuba osiągnęła swój szczyt. Wiosną tego roku otruty został Lusiński. Był to pierwszy groźny znak, jednak hospodar nie zaprzestał swej tak niepopularnej działalności reformatorskiej. Swą niepewną pozycję zamierzał umocnić poprzez ożenek z córką przywódcy różnowierców małopolskich, Marcina Zborowskiego, Zofią. Ożenić się jednak nie zdążył⁸³.

Latem 1563 r. wybuchło w Mołdawii ogólne powstanie, do którego przyłączyli się również mołdawscy poplecznicy Basilikosa: Mooc, Spancioc, Barnovschi i Stroici. Obrano jako nowego hospodara, dawnego hetmana Aleksandra Lăpușeanu, Stefana Tomszę. Jakub mógł liczyć jedynie na swych węgierskich najemników w skromnej liczbie 600 osób i niektóre miasta. Przez długi czas wiernie bronił twierdzy Neam Joachim Klug (Prudentius) z Głogowa⁸⁴. Ostatecznie jednak hospodar, wraz z wiernymi sobie oddziałami otoczony został przez wojska Tomszy w Suczawie.

Na wieść o powstaniu wyjechał do Mołdawii książę Dymitr Wiśniowiecki. Usiłował on porozumieć się z Tomszą, został jednak na jego rozkaz wraz ze swym najbliższym współpracownikiem, Janem Piaseckim, podstępnie pochwycony i odesłany do Stambułu, gdzie obaj zostali straceni. Śmierć Wiśniowieckiego i perspektywa objęcia rządów przez Tomszę połączyły ponownie interesy Heraklidesa i Łaskiego. Pomoc tego ostatniego nadeszła jednak zbyt późno. Oddziały Tomszy wzmocnione jeszcze przez posiłki z Siedmiogrodu zmusiły po trzymiesięcznym oblężeniu znanego niegdyś w Europie wojownika do kapitulacji. 8 listopada 1563 r. Heraklides wyszedł na czele rozbrojonego wojska przed mury twierdzy z zamiarem negocjowania warunków kapitulacji. Za swą naiwność zapłacił życiem, gdyż natychmiast został zamordowany, podobno buzdyanem, przez Stefana Tomszę⁸⁵.

Olbracht Łaski, który wkroczył już do Mołdawii, zmuszony został do odwrotu przez wojska tureckie, które przybyły osadzić ponownie Aleksandra. Do końca życia nie zaprzestał jednak, powołując się na oficjalny dokument Heraklidesa, ubiegać się o tron mołdawski, przysparzając tym Rzeczypospolitej niemało kłopotu⁸⁶.

⁸¹ Wiśniowiecki jako konkurent Heraklidesa pojawił się wczesną wiosną 1563 r. – Ferdynand do Maksymiliana, 30 03 1563, A. Veress, *Documente*, I, s. 243. J. Sommer, o. c., s. 22-23; *Historia de interfecto Heraclio Iacobo Despota principe Vualachiae ex literis Thomae Frolich pastoris Ecclesiae Cassoviensis*, w: A. Armbruster, *O relatate inedită a morții lui Despot-vodă*, Studii i materiale de istorie medie, VII, 1974, s. 4.

⁸² J. Sommer, o. c., s. 30-31.

⁸³ Tamże, s. 40-41; *Historia de interfecto*, s. 4.

⁸⁴ J. Sommer, o. c., s. 43.

⁸⁵ Tamże, s. 54; G. Ureche, *Letopisețul*, s. 180; *Historia de interfecto*, s. 5-6; *Zeitung wie es dem Despott in der Wallachei ergangen. Aus Dansk ampfangen*, E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI, s. 63. Na temat innych przekazów: H. Petri, *Relațiunile*, s. 54-57.

⁸⁶ Jeszcze na przełomie września i października 1563 r., co było skierowane tym razem przeciw Tomszy – Zygmunt August do Mikołaja Sieniawskiego, 13 10 1563. Wilno, Bibl. Kór., rkps. 260,

Właściwa ocena koncepcji politycznych Heraklidesa jest o tyle trudna, że w gruncie rzeczy nie znamy dokładnego ich kształtu, poza dość ogólnikowo sprecyzowanym zamiarem pokonania Turcji i wyzwolenia swej ojczyzny. Hasła te były typowe dla wielu przedstawicieli emigracji greckiej tego czasu. Jakub Basilikos Heraklides łączący w sobie, obok wielu innych, talenty żołnierza i dyplomaty wraz z kwestionowanym wprowadzie przez niektórych, ale powszechnie uznawanym tytułem despoty miał wszelkie zadatki po temu, by stać się przywódcą greckiego ruchu niepodległościowego. Do roli tej jednak należycie się nie przygotował. Poza kilkoma osobami, swymi bliskimi przyjaciółmi, nie zdołał skupić wokół siebie większej liczby emigrantów greckich. Słaby rezonans miały też działania w samej Grecji prowadzone przez Diassorina. Mimo rozgłaszanych w całej Europie hasel antytureckich znajomość państwa osmańskiego nie wykraczała u Jakuba Basilikosa poza zachodnioeuropejskie stereotypy.

Nie jest całkowicie jasne, jak dalece powiązana była z tymi planami (choć nie ulega wątpliwości że była powiązana) i jaką miała odegrać rolę śródziemnomorska akcja Jakuba Diassorina. Analiza wydarzeń wskazywałby, że Basilikos przypisywał jego działaniom na terenie Grecji istotne znaczenie, niepowodzenie Diassorina spowodowało istotną zmianę jego własnej polityki — rezygnację z planów zaatakowania Turcji na rzecz utrzymania i umocnienia się na hospodarstwie mołdawskim.

Rezygnacja z projektów militarnego zaatakowania Turcji, niewątpliwie rozsądna w jego sytuacji politycznej i militarnej, nie umocniła jego pozycji, wręcz przeciwnie przyczyniła się do dalszego jej osłabienia. Zaciążyła fatalnie na jego stosunkach z cesarzem, które w istocie stanowiły podstawę jego powodzenia i uznania międzynarodowego. Dążenie do utworzenia w Mołdawii państwa protestanckiego także niekorzystnie wpłynęło na jego losy. Jakub Heraklides był typowym wytworem zachodnioeuropejskiej kultury renesansowej i te same wzory usiłował zaszcześcić w kraju, w którym epoka renesansu miała rozpocząć się dopiero za sto lat. Upór w dążeniu do realizacji zamierzeń reformatorskich i wspaniałe plany utworzenia w Mołdawii centrum kulturalnego protestantyzmu powiększały jeszcze istniejący już w wyniku sytuacji polityczno-gospodarczej dysonans pomiędzy hospodarem a miejscową ludnością, z najbardziej stosunkowo wykształconą warstwą bojańską włącznie. Pomijając już jednak zdecydowanie wrogie stanowisko Mołdawian, powodzenie całego przedsięwzięcia było o tyle wątpliwe, że w okresie narastających sprzeczności między poszczólnymi odłamami protestantyzmu Basilikos nie zajął zdecydowanego stanowiska, nie związał się konkretnie z żadnym z wyznań, lawirując między luteranizmem, kalwinizmem i arianizmem, kokietując przy tym również patriarchę

s. 206, druk: I. Corfus, *Documente*, s. 224-225; tenże do O. Łaskiego, 14 10 1563 Bibl. Kór., rkps. 260, s. 207, druk: I. Corfus, *Documente*, s. 226. Z powodu wrogich poczynań Łaskiego przeciw kolejnym panującym hospodarom musieli tłumaczyć się posłowie polscy do Turcji: Jerzy Jazłowiecki (1564), Mikołaj Brzeski (1566-1567), Piotr Zborowski (1567-1568), Krzysztof Dzierżek (1580), zajmowały też one sporo miejsca w polsko-tureckiej korespondencji dyplomatycznej – zob. materiały w cyt. zbiorach źródeł i inne.

konstantynopolitańskiego. Niewątpliwie chciał odegrać rolę mediatora i mecenasa uczonych protestanckich wszystkich wyznań, w szczególności tych, którzy doznawali prześladowań we własnym kraju; w rezultacie jednak spotkał się z nieufnością, co uwidoczniło się m.in. ochłodzeniem, szczególnie po śmierci Melanchtona, jego stosunków z Wittenbergą oraz odmową przybycia do Mołdawii uczonych luteraniskich.

W literaturze określano najczęściej Basilikosa, nie bez słuszności, mianem awanturnika. Na tle jednak typowych dla epoki renesansu krwawych awanturników poszukujących złota i przygód postać jego wyróżnia się korzystnie zarówno pod względem poziomu intelektualnego, jak również celów politycznych i kulturalnych. Podkreślić należy przede wszystkim jego rolę jako mecenasa, działalność jego na tym polu zaowocowała na trwałe w Niemczech twórczością kilku poetów, jak: Zacharias Praetorius, Franz Raphael czy Johan Oporinus, w Polsce działalnością literacką i przekładową Cypriana Basilika, w Siedmiogrodzie pisarstwem Jana Sommera, a pośrednio także twórczością filozoficzno-religijną Jakuba z Chios. Najmniej trwałych śladów pozostawił w kraju, który według jego zamysłów miał być ostoją religii i kultury protestanckiej – Mołdawii: nie przetrwała szkoła w Cotnari (w kilka lat później założono na jej miejscu kolegium jezuickie), rozproszeniu i zniszczeniu uległa założona tam biblioteka, niewykluczone jednak że gospodar-humanista wpłynął na rozwój zainteresowań humanistycznych swego kanclerza – Łukasza Stroicia. Mołdawską działalność Basilikosa trafnie podsumował w trzydzieści pięć lat po jego śmierci jeden z jego następców na tronie mołdawskim, Jeremi Mohyła:

„Wziął był niekiedy przedsię Despot Hospodar, antecessor nasz, że chciał pęd-ko i z małym rozmysłem złożyć z siebie i ziemie tej obyczaje i jarzmo tureckie, czego iż dowieść nie mógł, wielką klęskę na ludziach swych i sam potym na sobie odniósł”⁸⁷.

JAMES BASILICOS HERACLIDES – THE PATH TO THE INDEPENDENCE OF GREECE

Summary

James Basilicos Heraclides, an alleged tyrant of Samos and margrave of Paros, who combined, among others, the talents of a soldier and a diplomat with the title of tyrant, questioned by some yet commonly accepted, had all the makings of the leader of the Greek independent movement. The idea of independent Greece permeated through all his life, beginning in school on Chios. There he met his closest collaborators: James Diassorinos, Dimitrios the Serb, and James of Chios. In all probability, taking over the Moldavian throne by James Heraclides was part of a

⁸⁷ Jeremi Mohyła do Jana Szczęsnego Herburt, sierpień 1598, Suczawa — AGAD, Arch. Zam. 3028, s. 38.

great plan to launch an all-Balkan uprising and thus free Greece from the Turkish rule. An element of this plan was a Mediterranean action of James Diassorinos undertaken in the summer of 1562. The failure of Diassorinos led to a significant change of Heraclides' policy – he abandoned the plan to attack Turkey and decided to consolidate his position as a Moldavian hospodar.

The abandonment of the plan of a military attack on Turkey, though undoubtedly reasonable in his political and military situation, did not strengthen Heraclides' position; on the contrary, it added to its further weakening. It had a disastrous influence on his relationships with the Emperor, which in fact were the basis of his success and international respect. Also, the attempt to found a Protestant state in Moldavia had a bad effect on his life. The ideas of Reformation did not gain ground in Moldavia; what is more, the administrative-social reforms raised opposition among the local boyars and the people. All that led to a Moldavian Revolution, loss of support on the international arena, and the decision of the Turks to reinstall Alexander Lăpușneanu.